

UPOTREBA DEKORATIVNE KOŽE U RENESANSNOM DUBROVNIKU

VERENA HAN

U serijama privatnopravnih akata dubrovačke Arhive Diversa cancellariae, Diversa notariae i Diversa de foris zabilježeni su pored ostalog i mnogi inventari dubrovačkih domova, u kojima se mogu naći dragocjeni podaci o tome, kako su stanovali dubrovački građani. Pri izučavanju namještaja renesansnog perioda u navedenim arhivskim serijama,¹ autor ovog priloga često je nailazio na podatke o predmetima pokućstva izrađenim od kože ili kožom presvučenim. Kako se u Dubrovniku iz renesansnih vremena nijedan takav predmet u cjelini nije sačuvao, od interesa su originalni fragmenti dekorativne kože iz XVI. i XVII. stoljeća, nađeni među predmetima, koji potječu iz stare dubrovačke apoteke franjevačkog samostana, a danas su izloženi u samostanskoj riznici. Ovu grupu predmeta dopunjuje i dekorativno obrađeni kožni antependij sa oltara u kapitolu dominikanskog samostana u Dubrovniku. Iako ovaj antependij pripada već poznijem baroku, zanimljiv je kao nastavak ranije prakse korišćenja dekorativno obrađene kože u kući i u crkvi. Povezanost između arhivskih podataka i navedenih fragmentiranih originala opravdava izučavanje ovog sitnog, ali zanimljivog pitanja u vezi sa općim, a još neobrađenim problemom kulture stanovanja u renesansnom Dubrovniku.

Prema arhivskim podacima u drugoj polovini XVI. stoljeća upotrebljavane su u dubrovačkoj kući stolice ukrašene kožom.² Zapisničari inventara nisu ih opisali ni u jednom od nađenih primjera, već ih razno nazivaju, čime valjda označuju vrstu kože ili način, kako je ukrašena. Kako se taj princip pri inventiranju često ponavlja i kod drugih predmeta ukrašenih kožom, problem raznih naziva, kojima je obilježena, kao i njihovo značenje bit će kasnije objašnjeni, pošto se navedu sve vrste

¹ Pri izučavanju renesansnog razdoblja uzet je u razmatranje period od početka XVI. stoljeća do 1667. godine, kad je poslije obnove grada od velikog potresa barok preuzeo maha, a renesansa zamirala.

² vna cariera di noĝera con cuoro, Div. canc. 167, 21 t; cariege de cuoro nove 9, Div. canc. 167, 110' t; dua cariege di coero usate, Div. canc., isti inventar kao prethodni, 105' t; careghe otto di corame, Div. canc. 180, 84'.

kućnih predmeta ukrašenih kožom, a nađenih u arhivskim izvorima za renesansni period.

Stolice opremljene kožom postaju u XVII. stoljeću neophodni kućni rekvizit, jer se nalaze spomenute gotovo u svakom inventaru, ali njihovi opisi nisu bogatiji od prethodnih.³

Od ostalog namještaja kožom ukrašenog spominju se u inventarima skrinje, često presvučene crnom kožom⁴ pa se u tim slučajevima vjerojatno ne radi o dekorativno obrađenoj koži, već je ona ovdje isključivo funkcionalno primjenjivana. Bilo je kovčega⁵ i korpi kožom obloženih.⁶

Koža se upotrebljavala pri opremi kreveta. Njome su presvlačeni madraci,⁷ izrađivani pokrivači⁸ i krevetne zavjese.⁹ Lice kože na madracu je hrapavo,¹⁰ neki su kožni pokrivači turskog porijekla, a da se ne navodi njihov izgled,¹¹ dok je krevetna zavjesa od kože bila pozlačena.¹²

U inventarima se često javljaju kožni jastuci. Negdje se kaže, da su okrugli,¹³ često se samo spominje, da su izrađeni od kože bez druge oznake,¹⁴ a od tridesetih godina šesnaestog stoljeća javljaju se uz navode o kožnim jastucima nazivi corame,¹⁵ cori stampato,¹⁶ coio dorati,¹⁷ cordouani marmoriggiati¹⁸ za bližu oznaku kože, od koje su izrađeni. Pretpostavlja se, da je funkcija kožnih jastuka bila praktična i da su služili za sjedenje na skrinjama, klupama i stolicama, koje su u XVI. stoljeću u Dubrovniku još rijetko bile tapecirane. Tu pretpostavku potkrijepljuje činjenica, da se kožni jastuci u kućnim inventarima u XVII. stoljeću rjeđe javljaju — svega u četiri inventara do 1667. godine,¹⁹ što bi značilo

³ Kako su navodi za kožne stolice u inventarima XVII. stoljeća brojni, ne će se ovdje izvori posebno citirati.

⁴ sforzieri depenti dui et vno foldrato de coro, Div. canc. 100, 2' t; vn forziero coperto di coero nero, Div. canc. 167, 106' t; In la sala casse quatro et quinta coperta di coero, Div. canc., isti inventar kao prethodni, 109 t; vna cassetina di corame nera, Div. de foris 13, 36.

⁵ valiza de corame negro, Div. canc. 143, 12'; vna valisetta di coero taliana, Div. de foris, 43, 293; vna valisetta di corame detto giamadan, Div. de foris 102, 200.

⁶ In vno seppetto de cuoi, Div. canc. 159, 44'.

⁷ vno matarazzo de corame eveluto, Div. canc., 145, 66' t.

⁸ vna coperta de letto de corame turchesca, Div. canc. 121, 22t; vno copertor di corame frusto, Div. canc. 133, 7' t; vn coero grande di letto repentato, Div. de foris 58, 26'; vn pezzo di corame d'oro sopra il letto, Div. de foris 43, 204'.

⁹ 1 tornaletto di cuio dorato, Div. canc. 151, 1' t.

¹⁰ Vidi bilješku 7.

¹¹ Vidi bilješku 8.

¹² Vidi bilješku 9.

¹³ duos cosinos rotundos de coria, Div. canc. 96, 209.

¹⁴ vno cussino de coro, Div. canc. 107, 14' t; tre pelle di cussini; dui cuzcini di cordouan, Div. canc. 135, 16.

¹⁵ cussini di corame, Div. canc. 118, 1; dua cossini vno di corame et laltro di pezzetti di panno, Div. canc. 147, 49' t.

¹⁶ Item dui cussini di cori stampato, Div. canc. 150, 18 t.

¹⁷ tre cussinetti di coio dorati, Div. canc. 154, 60' t.

¹⁸ cussini dua di cordouani marmoriggiati, Div. canc. 133, 7' t.

¹⁹ dui cussini di corame indorato; dui altri cussini di cordouano uecchio, Div. de foris, 20, 46; Item dua cussini di corame dorato, Div. de foris 24, 49; dui cussini di cori, Div. de foris 55, 276; dua cussini di coero uecchio, Div. de foris 73, 201'.

da su ih tapecirana sjedala, kojih sada ima u velikom broju, izbacila pomalo iz upotrebe. Za izradu navedenih jastuka XVII. stoljeća upotrebljavana je također dekorativna koža, a zapisničari je obilježavaju kao corame indorato ili dorato ili samo navode, da su izrađeni od kordovanske kože bez ikakve druge oznake.²⁰ Ukoliko kožni jastuci nestaju iz profane upotrebe, oni su i dalje upotrebljavani u crkvi za naslanjanje crkvenih knjiga prilikom bogoslužja.

Za renesansni a i barokni period specifična upotreba dekorativne kože došla je u Dubrovniku, kao i u ostaloj Evropi najviše do izražaja kod zidnih zavjesa. One se u inventarima nazivaju spalere ili spaliere²¹ ili se samo navode garniture od 5 do 7 komada kože određenih za tu funkciju.²² U XVII. stoljeću za kožne zidne zavjese upotrebljava se naziv »fornimento«, »paramento« ili »addottamento« di cori d'oro.²³

Prvi inventarni podatak o pozlaćenim kožama, koje su vješane na zid, datiran je 1548. godinom, a koža je bila sastavljena od pet komada.²⁴ U 1554. godini navodi se kožna zavjesa sastavljena od pet komada u inventaru kuće Nikole Kastratovića, koji je umro u Firenci, a koja je s ostalim predmetima donesena u Dubrovnik.²⁵ U domu Lovre Jesusovića pomiju se 1581. godine razni komadi pozlaćene kože, koji su vjerojatno upotrebljavani kao zidne zavjese ili pokretne tapete, a prema detaljima opisa može se pretpostaviti, da su ornamenti na njima bili re-ljefno obrađeni.²⁶ Godine 1581. pominje se, da su zidovi »sale« u kući Nikole I. Gundulića bili ukrašeni kožom nisko postavljenom, uz koju je bilo naslonjeno osam klupa.²⁷ U drugoj sobi iste kuće navode se pozlaćene kože na zidovima, koje sežu od poda do stropa.²⁸ Pozlaćene zidne zavjese navode se i u 1591. godini pri inventiranju stvari u stanu firentinskog konzula u Dubrovniku, a bile su smještene u »saloggi«, pa u konzulovoj sobi i u »sali«, za koju se ističe, da je bila ukrašena s pet komada pozlaćene kože.²⁹

Pojava kožnih zidnih zavjesa još je rijetka u dubrovačkim kućama XVI. stoljeća, a javlja se, kako se vidi iz prethodnog, tek u njegovoj dru-

²⁰ Vidi prethodnu bilješku.

²¹ quattro spalere di corame, Div. canc. 145, 65'; pezzo sette di spaliere di corame di oropello no 7, Div. canc. 133, 7' t.

²² cinque pezzi di coia indorati, Div. canc. 139, 199.

²³ Il fornimenti di cori d'oro della sala grande, Div. not. 136, 96'; vno paramento di camera di cori di oro in pezzeti sei, Div. de foris 55, 275'; vn addotamento di cuori indorati per la camera, Div. de foris 82, 120.

²⁴ pezzo sette di spaliere di corame di oropello n° 7, Div. canc. 133, 7' t.

²⁵ cinque pezzi di coia indorati, Div. canc. 139, 199.

²⁶ Diversi pezzi di coeri dorati novi ed posti in opem con li loro cavi et figure, Div. canc. 167, 106'.

²⁷ La sudetta sala e ornata di cori d'oro basse atorno delle qualli sono banchi otto, Div. canc. 180, 84.

²⁸ La sudetta camera e ornata di cori d'oro alti quanto l'altezza delle mura sino al terreno . . . , Div. canc. 180, 83'.

²⁹ cori intorno la saloggia, Div. canc. 181, 33'; cori intorno la camera indorati, 34; cori d'oro intorno la sala in cinque pezzi, 34.

goj polovini. Za taj se period raspolaže sa podacima za pet dubrovačkih kuća, a u kancelarijskim i notarijalnim knjigama pregledano je oko 120 inventara za cijelo stoljeće. Prema staleškoj pripadnosti vlasnika, koji potječu iz redova dubrovačke vlastele, i rijetkoj pojavi takvog zidnog ukrasa od kože zaključuje se, da je to u navedenom periodu bio još skupocjen predmet u kući. Da se takav našao i u domu konzularnog pretstavnika jedne od najznačajnijih talijanskih komuna, Firenze, još više ukazuje na njegov reprezentativni značaj i na njegovu ekskluzivnost. Toj pojavi treba tražiti razloge i materijalne prirode. Dok za izradu jastuka, stolica, presvlačenje skrinja i korpi nije trebalo mnogo kože, za izradu zidnih zavjesa, od kojih neke sežu od poda do stropa, bila je svakako potrebna veća količina, koja je uslovlila njihovu visoku cijenu, a time i ograničenu potrošnju. Ovo potvrđuje i jedini podatak, na koji se dosada naišlo u dubrovačkim inventarima XVI. stoljeća, o pozlaćenoj kožnoj zavjesi drapiranoj oko kreveta,³⁰ kao i na četiri navoda za krevetne pokrivače od kože.³¹

Primjena kožnih zidnih zavjesa znatno se proširila u XVII. stoljeću, koje je uopće »zlatno« doba za tu vrstu luksuzne robe u Evropi. Podaci u inventarima su brojniji, a upotreba kožnih zavjesa nije ograničena samo na kuće vlastele, nego ih nalazimo kod zanatlija, na primjer zlatara,³² kao i kod trgovaca³³ i onih građana, za koje se u inventarima ne navode zvanja, ali kojih prezimena ne odaju vlastelinsko porijeklo.³⁴ Do 1667. godine, do vremena, kad su vršena ispitivanja arhivskih dokumenata za naš problem, navode se u 22 kućna inventara kožni zidni ukrasi, i to nekoliko garnitura za pojedinu kuću. One su pri inventiranju najčešće nađene in situ, obješene na zidovima neke sale, camere, salloggie, pa čak i predsoblja, a sve su bile izrađene od pozlaćene kože. Ne navode se podaci o načinu, kako su ukrašene, osim što se u jednom slučaju kaže, da su obilježene grbom,³⁵ a na drugom mjestu, da su izrađene »a opera di Damasco«.³⁶

Pored ovih garnitura pozlaćene kože, kojoj je upotreba sasvim određena, u inventarima XVII. stoljeća često se pominju komadi takve kože bez oznake funkcije, a nekad se navodi, da su trošni.³⁷ Oni su možda bili namijenjeni za izradu jastuka, prostirki za stol ili kojeg drugog pred-

³⁰ Vidi bilješku 9.

³¹ Vidi bilješku 8.

³² Takav zidni ukras od pozlaćene kože našao se 1628. godine u kući zlatara Josipa Paskvalova na Pilama, Div. de foris 47, 145'.

³³ U popisu kućnog inventara, koji je vršen 1652. godine kod trgovca Franje Kalcetića, pominje se zidni ukras od pozlaćene kože, Div. de foris 82, 120.

³⁴ Navodimo neka od tih prezimena, kao na primjer Prodanelli, Giovanni Andrea di Francesco, Giovanni Domenico Generini, Stefano Ruschi, Giovanni Martini, Andrea di Francesco Cunich, Francesco Sceffani i druga.

³⁵ 2 pezzi di cori d'or con arme di festa, Div. de foris 51, 65'.

³⁶ vn fornimento di cori d'oro per camera grande a opera di damasco, Div. de foris 27, 102.

³⁷ vno pezzo di cori dorati uecchio, Div. de foris 15, 214; 1 pezzo di coio dorati uechio, Div. de foris 33, 34; 4 pezzi di detti (misli se na pozlaćene kože) 2 grandi et tre piccole straciate, Div. de foris 51, 65'.

Ulomak kožne zavjese u franjevačkom samostanu u Dubrovniku

meta, jer je primjena dekorativno obrađene kože u XVII. stoljeću naročito česta u većini dubrovačkih kuća. Kožom se presvlače kutijice za spremanje češljeva,³⁸ pokrivaaju se radni, obični i mali stolovi,³⁹ zastiru vrata kožnim portijerama⁴⁰ i ukrašavaju spremnice za posude i jelo.⁴¹ U najvećem broju slučajeva radi se o primjeni pozlaćene kože, a nekad se navodi koža crvene boje.⁴²

Da bi se u inventarima označilo, da je neki predmet izrađen od kože ili njome presvučen, upotrebljavaju se nazivi cuio, coro, cuoro, coero, corame, cordouan i bulgaro, ili cori, coria coia, corami, bulgari i cordouani. Uzimanje nekoliko naziva istog ili različitog korijena za oznaku kože, upotrebljene u dekorativne svrhe, možda je uslovljeno poznavanjem jezika samog zapisničara inventara, ili se u toj raznolikosti naziva

³⁸ vna peteniera di coro indorato Div. de foris 43, 61'.

³⁹ vna coperta di coero rosso e intorno indorato del desco che scava sotto lo scrittorio, D.v. de foris 55, 275; vn desco coperto di cori d'oro di moghera, Div. de foris 43, 172'.

vn pezzo di cori d'or uecchi per la tavola, Div. de foris 51, 65.

vna coperta di tavolino di cori d'oro noua, Div. de foris 55, 276;

vn tavolino di noce con coperta di cori d'oro sopra, Div. de foris, 73, 201.

⁴⁰ vna portiera di corame dorato, Div. de foris 59, 31'; vna portiera di corame indorata, Div. de foris 62, 188.

⁴¹ Dua coeri di buffetta repuntati, Div. de foris 58, 26'.

⁴² Vna coperta di coero rosso e intorno indorato . . . , Div. de foris 55, 275; vna portiera di rosso, Div. de foris 84, 229.

možu nazreti i kože na razne načine ukrašene. Na to upućuje pojava određenih termina za dekoriranu kožu u zemljama, gdje se ona najviše proizvodila, i to u periodu, koji je obuhvaćen našim istraživanjima. Tako su na primjer kordovanske kože, slikane i pozlaćivane, posebne ili štampane nazivane u Španiji u XV. i XVI. stoljeću *cueros*,⁴³ a one, koje su služile za kožne tapete ili prostirke za pod, poznate su pod pojmom *gadamecies*.⁴⁴ U Italiji XVI. stoljeća slikana i pozlaćivana koža upotrebljavana za zidni ukras i dekoraciju namještaja, označivala se pojmom *corami*,⁴⁵ a reljefno obrađena i pozlaćivana nazvana je u Veneciji *cori d'oro*.⁴⁶ Kordovanske kože kao i ona, koja se nazivala bulgaro, bile su fine safijanske kože raznih boja, a osobito su mnogo proizvođene u Turskoj i turskim zemljama na Balkanu.

Vjerojatno da u dubrovačkim inventarima navedeni nazivi *cuio*, *coro*, *cuoro*, *coero*, *cordouan* i *bulgaro*, bili oni u jednini ili množini, označuju obrađenu ali neukrašenu kožu prirodne boje ili jednostavno bojadisanu, na primjer crvene, bijele ili žute boje.

Od posebnog je interesa naziv *corame*, koji je najčešće upotrebljen uz opis jastuka i stolica, a uvijek bez kvalitetnog pridjeva. U jednom inventaru iz 1548. godine navodi se, da su spalijere, odnosno zidne zavjese izrađene od kože, koja se naziva »*corame*«, a taj je naziv još dopunjen tumačenjem »*de oropello*«. ⁴⁷ U tom slučaju radi se valjda o širem objašnjenju zapisničara, koji je htio da označi, da su navedene kože bile i pozlaćene. To se zaključuje na osnovu činjenice, da je zanatlija, koji se bavio pozlatom kože, bio nekad nazivan *oropellaio* ili *orpellaio*.⁴⁸ U Boerijevu rječniku venecijanskog dijalekta pod pojmom *corame* razumijeva se kolorirana, pozlaćena ili štampana koža, koja je služila za ukras.⁴⁹ Clouzot naziva *corami* one kože, koje su bile samo slikane i pozlaćivane.⁵⁰ Prema ovim, doduše ne sasvim podudarnim tumačenjima, ipak je pouzdano, da se pod nazivom *corame* u odnosu na predmete pomenute u dubrovačkim inventarima ima razumjeti, da su oni izrađeni ili presvučeni kožom naročito obrađenom, bilo pozlaćenom, slikanom, štampanom ili reljefima ukrašenom.

Kad se uz navedene nazive za kožu nalaze pridjevi *dorato*, *indorato*, *stampato*, *marmorigliato*, *repuntato* ili kad se opisuje način rada kao »*a opera di Damasco*«, ⁵¹ jasno je, da se u tim slučajevima radi o po-

⁴³ Henri Clouzot, *Geschmückte Lederarbeiten*, Berlin, II, *Korduanleder*, 1.

⁴⁴ isti, op. cit., 1.

⁴⁵ isti, op. cit., 7.

⁴⁶ Pompeo Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata*, Venezia, VII. ed., 1928, II, 171-172.

⁴⁷ Vidi bilješku 21.

⁴⁸ *orpellaio* — si diceva anticamente quegli che faceva i cuoi d'oro, detto così al mette' a oro le pelli, Tommaseo-Bellini, *Dizionario della lingua italiana*, 1869.

⁴⁹ Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856, sub voce *corame*.

⁵⁰ H. Clouzot, op. cit. II, 7.

⁵¹ Vidi bilješke od 37 do 41.

sebnim tehničkim postupcima dekorativne obrade kože, koji su utjecali na njen konačni izgled.

Nazivi dorato i indorato prilično su određeni i na njima se ne ćemo zadržati.⁵² Samo, postavlja se pitanje, da li se u navedenim slučajevima radi o pravoj pozlati ili je zlaćani sjaj postignut efektima dobivenim na drugi način, kao što je to slučaj sa nađenim originalnim fragmentima u franjevačkoj riznici ili na kožnom antependiju kapitula dominikanskog samostana u Dubrovniku, na što ćemo se još kasnije osvrnuti.

Pridjev stampato⁵³ vjerojatno se odnosi na onaj tehnički postupak, koji je primjenjivan pri izradi štampanih guadamecila, gdje je osnovni ornament ili crtež dekorativne kože otisnut sa izrezbarenih drvenih blokova spremljenih za tu priliku i nagaravljenih specijalnim tušem crne boje.

Tehnički postupak, koji se označuje pojmom marmorigliato,⁵⁴ rijetko se javlja u dubrovačkim inventarima, a njegova je pojava vezana uz kordovansku kožu. Sam pridjev marmorigliato označuje efekat, koji treba da dočara sličnost s mramorom. Nije jasno, kako se to odražava na koži, niti nam je poznat bilo koji primjer iz stručne literature o sličnom postupku.

Opisni pridjev repuntato⁵⁵ uz navode o koži označuje, da su neki dijelovi kožnih površina puncirani, što je postignuto utiskivanjem vrhova raznih alatki — izrađenih u obliku zvijezdica, kružića, tački i slično — na površinu navlažene kože. Punciranje kože primjenjivano je i na kožnim fragmentima iz franjevačkog samostana, kao i na već navedenom antependiju u kapitolu kod dominikanaca.

Ukrašavanje kože »a opera di Damasco«⁵⁶ jest postupak, pri kojem su neornamentirane površine kože utisnute oko ornamenta, tako da se ovaj plastično izdvaja.

Upotreba kožnih predmeta u kući i crkvi u XVI. i XII. stoljeću nije bila ograničena samo na Dubrovnik. Takvih je bilo, na osnovu arhivskih podataka, i u ostalim gradovima na teritoriji Republike — na primjer u Stonu⁵⁷ i Lopudu,⁵⁸ — a i u drugim mjestima Dalmacije.⁵⁹ Od malobrojnih sačuvanih originala sa tog šireg područja navodimo kožni

⁵² Kako su pridjevi dorato i indorato vrlo često navedeni u inventarima, ovdje se ne će posebno citirati.

⁵³ Vidi bilješku 16.

⁵⁴ Dua corduani marmorigliati; cussini dua cordouani marmorigliati, Div. canc. 133, 7' t.

⁵⁵ Vn coero grande di letto repentato; dua coeri di buffetta repuntati, Div. de foris 58, 26'.

⁵⁶ Način rada »a opera di Damasco« nađen je svega jednom spomenut u inventarima u vezi sa kožnim zidnim ukrasom; vidi bilješku 36.

⁵⁷ Cussini de coro; cussini de coro lavorati, Div. de Stagno 20, 190', 191'.

⁵⁸ Nada Beritić, Prilog poznavanju unutrašnjosti lopudske kuće XVI. stoljeća, Anali Historijskog instituta JAZU, Dubrovnik 1954, 507, dokument III. dua cossini di orpello; lo fornimento di camera di coero.

⁵⁹ Jelka Perić, Kuća u Šibeniku od najstarijeg vremena do konca XVIII. stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru, knj. 2, bilješke 51, 117, 119.

antependij sa Bola na Braču⁶⁰ i crkveni jastuk u Splitu.⁶¹ Bolski antependij Karaman bez datacije pripisuje domaćem majstoru,⁶² dok je splitski jastuk ostao neobrađen. Bolski antependij po renesansnom motivu, ali sa već barokiziranim elementima pripadao bi drugoj polovini XVI. stoljeća. S kožnim fragmentima i antependijem u Dubrovniku ne pokazuje stilske ni tehničke srodnosti, iako se pretpostavlja, da ih ne dijeli veliki vremenski period. Dubrovački kožni predmeti nešto su mlađi i proizvodi su drugih radionica.

U sjevernom dijelu Hrvatske često su upotrebljavani predmeti izrađeni od kože za profane i crkvene potrebe. U izvještajima crkvenih vizitacija spominju se slikani kožni antependiji,⁶³ oltarni jastuci od slikane kože,⁶⁴ kao i kožna misna ruha — casula coriacea.⁶⁵ U kapelama kurija grofova Zrinjskih i Frankopana nalazili su se antependiji od pozlaćivane kože,⁶⁶ a na zidovima njihovih dvoraca pozlaćene i posrebrene kožne zavjese ili tapete — peristromata coriacea.⁶⁷

Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu posjeduje ovelu zbirku neobjavljenih kožnih predmeta iz XVI., XVII. i XVIII. stoljeća na sličan način obrađenih.⁶⁸ U ljubljanskom Narodnom muzeju, u kulturno-historijskom odjeljenju, čuva se također neobrađena bogata zbirka kožnih predmeta, jastuka, kazula i fragmenata zidnih tapeta iz XVI. i XVII. stoljeća, ukrašenih zlatom, srebrom i bojadisanih, a skupljenih pretežno u crkvama Slovenije.⁶⁹

Navodeći ovo nekoliko podataka ne pretendira se na iscrpnost, već se želi samo sumarno označiti širina primjene slikane, pozlaćene i posrebrene kože u XVI. i XVII. vijeku u našoj zemlji. Posebno pitanje u odnosu na taj problem predstavlja proizvodnja i upotreba ukrasne kože u krajevima pod turskom okupacijom, gdje su ukus i način života muslimanskog dijela stanovništva, kao i vještina ondašnjih zanatlija uslovlili poseban stil ukrašavanja kože kao i drugačiju tehniku njene obrade. U Du-

⁶⁰ Ljubo Karaman, Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb, Matica Hrvatska 1952, sl. 185, str. 79.

⁶¹ Na postojanje ovog jastuka upozorio me dr. Cvito Fisković. Danas se jastuk čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.

⁶² Lj. Karaman, op. cit. 79.

⁶³ Kamilo Dočkal, Dijecezanski muzej nadbiskupije zagrebačke, Zagreb 1944, II, 107, 136, 164—65.

⁶⁴ isti, op. cit. 44, 165.

⁶⁵ isti, op. cit., 107.

⁶⁶ Emilije Laszowski, Razgrabljene stvari Zrinjskih i Frankopana, Zagreb, JAZU, Starine, 1948, knj. 41, 165, 200, 229.

⁶⁷ isti, op. cit., 194, 199.

⁶⁸ Ove podatke kao i neki broj fotografskih snimaka najljubeznije mi je dostavila Uprava Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, na čemu joj se i ovom prilikom najtoplije zahvaljujem.

⁶⁹ Za podatke i snimke predmeta iz navedene zbirke, koji su mi služili kao komparativni materijal, zahvaljujem predusretljivosti Uprave Narodnog muzeja u Ljubljani, odnosno kustosu drugarici Darinki Zelinkovoj, koja mi je dala sva potrebna obavještenja. Pomen o ovoj zbirci i četiri snimka predmeta nalaze se u Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani, Kulturno zgodovinski del, Ljubljana 1931, 152—154, sl. na strani 154.

Ulomak kožne zavjese u franjevačkom samostanu u Dubrovniku

brovniku je, kako se iz arhivskih dokumenata vidi, bilo po kućama kožnih predmeta turskog porijekla, ali ti su malobrojni.⁷⁰ Posebno se spominje koža porijeklom iz Bugarske, poznata pod imenom »bulgaro«,⁷¹ što je bila vrsta finog safijana crvene i žute boje.⁷² Iako je promet s kožom s Istokom i turskim područjima Balkana u Dubrovniku bio vrlo živ, izgleda, da je dekorativno obrađena koža uvožena više sa Zapada. Pitanje opreme predmeta dekorativnom kožom u našim krajevima pod turskom okupacijom, kao i njena proizvodnja nisu još uzeti u razmatranje, kao ni uostalom problem općeg razvoja i primjena umjetnički obrađene

⁷⁰ Za cijeli period od gotovo 170 godina, za koji su vršena ispitivanja arhivskih dokumenata, jedva da se naišlo na kožne predmete turskog porijekla, koji su upotrebljavani u dubrovačkoj kući; njihov broj iznosi svega nekoliko komada, što bi značilo, da je i ono, na što se naišlo slučajem, a ne ustaljenom navikom, dospjelo u kuću. Pominju se poneka kožna sofra ili pokrivač za krevet, kožne torbice za spremanje vrčeva od metala. Češći su odjevni predmeti kao pojasevi, cipele, torbe i dr.

⁷¹ Иван Сакжзов, Стопанскитъ връзки между Дубровникъ и българскитъ земи презъ 16 и 17 столетия, София 1930, 116.

⁷² Isti, op. cit., 116.

kože kod nas. Izuzetak čine izučavanja Zagorke Janc o umjetničkoj i tehničkoj opremi kožnih poveza orijentalnih rukopisa nastalih u našim krajevima.⁷³

Bogatstvo navoda o primjeni dekorativne kože u dubrovačkoj kući XVI. i XVII. stoljeća nameće pitanje njene nabavke, odnosno proizvodnje. Da je takva dekorativno obrađena koža stizala iz Italije u Dubrovnik, potvrđuju podaci nađeni u aktima popisa robe, koja je lađama dopremana u grad. Godine 1568. spominju se troškovi robe, koja je natovarena u Mesini za Dubrovnik, među kojom se navode mali komadi pozlaćene kože, spremljeni u tri sanduka, u vrijednosti od 60 škuda.⁷⁴ U istom se tovaru robe nalazila garnitura od pet velikih komada pozlaćene kože, dakle zidnih zavjesa, u vrijednosti od 30 škuda, naručenih za Tomu Sorkočevića.⁷⁵ Iz Zadra na lađi stiže za Dubrovnik u 1631. godini među ostalom robom i 21 komad pozlaćenih koža,⁷⁶ što je vjerojatno roba dovezena iz Italije, odnosno Venecije.

Ranije smo vidjeli, navodeći kožne zidne zavjese iz kućnih inventara, da je jedna od njih stigla iz Firence kao ostavština tamo preminulog dubrovačkog građanina,⁷⁷ koju je vjerojatno nabavio u Italiji, možda u gradu, gdje je neko vrijeme živio. Svakako da je i firentinski konzul dubrovački svoje garniture kožnih zidnih zavjesa, koje se ranije navode, donio sa sobom iz domovine.

Pouzđano je dakle, prema podacima, koji su nađeni, da je Italija bila jedno od područja, gdje je nabavljena luksuzna dekorativna koža za ukrašavanje dubrovačkih domova. S druge strane postavlja se pitanje, da li su pozlaćene i slikane kože, upotrebljavane za ukrašavanje dubrovačkih kuća i crkava, možda izrađivane i u našim krajevima, odnosno u Dubrovniku? Osnova za razvoj te aktivnosti svakako je bilo. U tom se gradu odvijala živa trgovina kožom, koja je uvožena iz Bosne, Srbije,⁷⁸ Makedonije i Bugarske⁷⁹ za potrošnju gradskog stanovništva, kao i za izvoz u Italiju.⁸⁰ Stoga se u Dubrovniku već rano razvila proizvodnja kožnih predmeta,⁸¹ a kožari su u XV. i XVI. stoljeću pripadali među najbrojnije zanatlije.⁸² Ta je pojava bila sigurno uzrokovana i podizanjem općeg životnog standarda u gradu, uslovljenog ekonomskim jačanjem nje-

⁷³ Zagorka Janc, *Islamski povezi iz jugoslavenskih kolekcija*, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti, Beograd, II, 1956 u štampi; isti, *Islamski rukopisi iz jugoslavenskih kolekcija*, Katalog istoimene izložbe Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu, 1956.

⁷⁴ Div. canc. 153, 89' t.

⁷⁵ Div. canc. 153, 89' t.

⁷⁶ Div. canc. 205, 149'.

⁷⁷ Vidi bilješku 25.

⁷⁸ Ivan Božić, *Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV. i XV. veku*, *Istoriski glasnik*, Beograd 1949, I, 31—32.

⁷⁹ И. Сакжзовъ, *op. cit.*, 116.

⁸⁰ isti, *op. cit.*, 116.

⁸¹ I. Božić, *op. cit.*, 31—32.

⁸² Jorjo Tadić, *O društvenoj strukturi Dalmacije i Dubrovnika u vreme renesanse*, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, VI—VII, 1952—53, 555.

gova stanovništva. Potrebe građana za luksuznom i skupocjenom robom sve su više rasle, povodeći se u tome za općom modom vremena. Kako je koža u renesansi bila omiljeni materijal, koji je našao svoju mnogostruku primjenu u kući, sigurno da je i specijaliziranje kožarskih zanata bilo uzrokovano željama građana za što finijom robom, posebno za kožnim predmetima, naročito obrađenim. Iako su arhivski izvori još nedovoljno istraženi u vezi sa razvojem kožarske struke u Dubrovniku, zna se, da su tu djelovali strojivači kože, postolari, kožuhari, pojasari i majstori za kožne torbe.⁸³ Ovi posljednji zanatlije proizvodili su pojaseve i torbe osobito ukrašene, razno obojene, pa zlatnom i srebrnom žicom vezene.⁸⁴ Prema tome, u Dubrovniku je bilo majstora, koji su se bavili i dekorativnom obradom kože, ali dosada nije poznato, da li je bilo i takvih, koji su je ukrašavali za opremu predmeta u kući.

Za razvoj dekorativne obrade kože mogla je dati poticaja i dubrovačka slikarska škola, koja se u XV. i XVI. stoljeću razvila do zamjerne visine. Pogotovu kad se zna, da je u Veneciji proizvodnja ukrasne kože bila vezana uz slikarske radionice, a taj su rad obavljali posebni majstori (magistri coreorum indoratum).⁸⁵ Slična pojava za Dubrovnik nije utvrđena. Tadićeva Građa o dubrovačkoj slikarskoj školi, koja je dosada najiscrpniji izvor za poznavanje rada i djelovanja dubrovačkih slikara od XIII. do XVI. stoljeća, ne daje u tom smislu podataka,⁸⁶ iako nas upoznaje sa činjenicom, da sama tehnika slikanja na koži nije bila u Dubrovniku nepoznata.⁸⁷ Iz dokumenata, skupljenih u Građi, doznaje se za mnoge aktivnosti slikara, koje su osobito u XV. stoljeću bile usredotočene na ukrašavanje domova, na oslikavanje zidova, tavanica, skrinja, kreveta, zavjesa, stolnjaka, prostirki za krevete, na pozlaćivanje namještaja i razne drvenarije u kući, ali nema podataka, da su se slikari bavili ukrašavanjem kože za izradu zidnih i krevetnih zavjesa, pokrivača, jastuka i kožnih dijelova za opremu namještaja.

Iako su narudžbe građana kod pojedinih slikara za izradu kućnih predmeta često bile utvrđene ugovorima zabilježenim u kancelarijskim i notarijalnim knjigama, nije se dosada naišlo na takve, iz kojih bi se moglo zaključiti, da su slikari izrađivali i kože za ukras kuće. Jedini nama dosada poznati direktni podatak, koji govori o aktivnosti slikara, doduše amatera, u vezi sa dekoriranjem kože za kućne potrebe, jest onaj iz pisma Pietra Aretina upućenog Vlahu Držiću 1545. godine.⁸⁸ Vlaho

⁸³ Dražan Roller, Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću, Zagreb, JAZU, 1951, 143, 150, 153.

⁸⁴ isti, op. cit., 153.

⁸⁵ P. Molmenti, op. cit., 171, bilješka 5, 172.

⁸⁶ Jorjo Tadić, Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII.—XVI. veka, Beograd, SAN, 1953, I, II.

⁸⁷ isti, op. cit., 51, 175: slikar Francesco iz Bologne obavezuje se 1371. godine, da će izraditi 300 štitova presvučenih kožom i oslikati ih; slikari Radašin Junčić i Radič obavezuju se 1427. godine, da će izraditi 200 štitova presvučenih konjskom, magarećom ili kožom od mule, na kojima će naslikati insignije sv. Blaža.

⁸⁸ Franjo Kesterčanek, Vlaho Marinov Držić, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 1955, br. 9, 186.

je bio brat poznatog komediografa, a bavio se trgovinom, uzgred slikarstvom i izradom predmeta primijenjene umjetnosti. U pomenutom Aretinovu pismu izražena je zahvala Držiću na daru, koji mu je ovaj poslao, kao djelo vlastitih ruku. Radi se o kutijici za spremanje češljeva⁸⁹ izrađenoj od kože, koju je Držić tako ukrasio, da se Aretino pjesnički raspjevao nad njenim kvalitetom i rekao, da Držić svojom umjetnošću pretvara kožu u drago kamenje, ističući osobito sjaj i lazurnost boja.⁹⁰

Traženi su podaci i među navodima o slikarskom materijalu, ne bi li se ovdje naišlo na neki trag o izradi dekorativne kože u dubrovačkim slikarskim radionicama. No međutim i ta su traganja ostala bez pozitivnog rezultata. U Tadićevoj Građi ne nailazi se na pojmove corame ili cori d'oro bilo u vezi s aktivnošću nekog slikara, bilo slikarske radionice. Dva puta se u XVI. stoljeću pominju kordovanske i jagnjeće kože. U prvom slučaju kao izvozna roba za Italiju,⁹¹ a u drugom kao založena svojina slikara bez bliže oznake njene upotrebe i primjene.⁹² Kako su kordovanske, odnosno jagnjeće kože pored kozjih i jarećih najčešće upotrebljavane za slikanje i ukras, zanimljivo je, da se one spominju u vezi sa slikarima, no čini se, da u navedenim slučajevima nije u pitanju njihova umjetnička, već trgovačka aktivnost.

U Građi se spominju i kožari u vezi sa slikarima, ali ti su kontakti takve naravi, da nisu za naš problem od interesa.⁹³

Aktivnost dubrovačke slikarske škole jenjava u drugoj polovini XVI. stoljeća, u vrijeme, kada se javlja šira primjena slikane, pozlaćene i posrebrene kože u dubrovačkim domovima. Možda i tu činjenicu treba imati na umu pri traženju veza između aktivnosti slikara i ukrašavanja kože. Dok je djelatnost slikara bila vrlo živa i mnogostrana u XV. stoljeću u dubrovačkoj kući, u XVI. stoljeću prebačeno je težište na izrazito likovne discipline, na izradu slika, oltarnih pala i ikona, a oslikavanje kućnih predmeta gotovo prestaje.

Prema navedenom učešće dubrovačkih slikara pri proizvodnji dekorativno ukrašene kože za potrebe kuće ostaje otvoreno. Ono se može pretpostaviti, ali je vjerojatnost mala, jer gotovo nijedan podatak, kojim se raspolaže, nije u tom smislu izričan. Možda će dalja ispitivanja akata Arhiva u vezi sa razvojem kožarske struke i njenih specijalnih grana umijeti više svijetla u ovaj problem.

Ostaje, da se stilskom i tehničkom analizom u Dubrovniku nađenih originala dekorativne kože utvrdi njihova eventualna sličnost sa srodnim

⁸⁹ Takve su kutijice nazivane petenijere. Jedna, kožom opremljena, spominje se u jednom inventaru iz XVII. stoljeća, vidi bilješku 38.

⁹⁰ Vjerojatno da se tu radi o onom postupku dekorativne obrade kože, gdje se cijela površina najprije obložila zlatnim ili srebrnim listićima, onda su pojedini ornamentalni dijelovi prevučeni žutim ili crvenim lazurnim firnisom, tako da je metalni sjaj kroz firnis probijao i davao koži naročiti efekt lazurnosti.

⁹¹ J. Tadić, op. cit., 908: 1514. godine slikar Miho Hamzić šalje brodom kordovansku kožu u Italiju.

⁹² isti, op. cit., II, 1034: 1525. godine slikar Frano Milović treba da otkupi svojih 39 komada nekad založenih jagnjećih koža.

⁹³ isti, op. cit., I, 93, 95, 251, 425.

Ulomak kožnog jastuka u franjevačkom samostanu u Dubrovniku

predmetima iz XVI. i XVII. stoljeća i da se na osnovi tih analiza možda nađe bliža veza sa jednim od produkcionih centara slikane i štampane kože, koji su djelovali u to vrijeme u Evropi.

U franjevačkoj riznici izloženo je devet dekorativno obrađenih fragmenata kože. Četiri komada su slobodna, dok ostalih pet ukrašavaju ormariće, koji su izloženi s inventarom stare apoteke. Prema naslikanim motivima i tehnici rada dva su od četiri slobodna fragmenta isjecci iste dekorativne cjeline, a bit će obilježeni znakovima A 1 i A 2 (sl. 1). Treći, fragmenat B, također je dio većeg komada kože dekorativno ukrašene (sl. 2), dok četvrti C 1 predstavlja ornamentalnu cjelinu (sl. 3). S njime su srodna tri komada kože zakucana na apotekarske ormariće, koji vise u izložbenim prostorijama Riznice (sl. 4), gdje je smještena stara apoteka. Pošto s komadom kože C 1 čine stilsku cjelinu, bit će obilježeni

sa C 2, C 3 i C 4. U najvećem od pomenutih ormarića, koji je služio za spremanje otrova, nalazi se zakucan oveći komad dekorativne kože, koji ćemo označiti sa D, a onaj, koji ukrašava unutrašnjost ormarića za preciznu apotekarsku vagu, sa E.

Na komadima kože A 1 i A 2 (sl. 1) nalaze se simetrično postavljene po dvije volute na vrhu blago uvijenih pozlaćenih traka sa srebrnim rubom. Desno i lijevo smješteni su stilizovani cvjetovi, pijetlove kreste, u zlatnim čaškama na zelenim peteljka. Pri vrhu je zlatna traka s crvenim rubom, koja se na fragmentu A 2 oštro savija i daje iluziju nekog korniža. Dijelovi cvjetova su puncirani zvjezdicama i kružićima, a uvijene trake zupčastim motivom. Veličina je $25,5 \times 35$ za oba komada. Rubovi obiju koža pokazuju tragove čavala, pa se pretpostavlja, da su bile zakucavane na neki predmet, ali u sekundarnoj primjeni, kao isječci većih cjelina, jer su motivi nelogično presijecani. Tragovi čavala su neuredni, što govori, da se posao zakucavanja vršio nasumce i bez poštovanja materijala, koji je pritom upotrebljavan.

Motiv zavijenih traka na navedenim fragmentima kože A 1 i A 2 podsjeća na ornametne tekstilnih zidnih zavjesa — spalliera, koje su rađene u XV. i XVI. stoljeću u Španiji, Njemačkoj i Italiji, a izvedene u tehnici šivanja traka na tekstilnu podlogu — opus consutum, lavoro di commesse.⁹⁴ Takvo ukrašavanje zidnih zavjesa bio je jeftiniji način dobivanja efekta veza ili skupocjenog tekstila, gdje su slični uzorci bili utkani. Srodnost motiva, koji se pojavljuju na zavjesama upotrebljavanim za zastiranje zida i uopće na tekstilu, naročito španjolskom,⁹⁵ sa motivima na fragmentima A 1 i A 2, potkrepljuje pretpostavku, da su oni dijelovi veće dekorativne cjeline, odnosno zidne zavjese ili spalliere. Iako fragmentaran motiv ne daje indicija za njegovu rekonstrukciju, ipak dekorativne volute pri vrhu, imitacija korniža, vertikalno zamišljena kompozicija i veličina ornamentalnih elemenata, koja ne odgovara malim dimenzijama fragmenata, upućuje na to, da je motiv bio uslovljen primjenom predmeta, odnosno da je ukrašavao zidnu zavjesu.

Stilizovana pijetlova krešta sa fragmentima A 1 i A 2 je cvijet, koji se često pojavljuje u islamskoj umjetnosti, a primjenjivan je na predmetima izvedenim u raznim tehnikama i materijalima, kao na primjer na vezu, zidnom fajansu ili keramičkom posuđu.⁹⁶ Stilski nije specifičan, niti je vezan za određenu epohu, već se pojavljuje u velikim razmacima vremena. Prema tome taj element nije od interesa za dataciju fragmenata, ali ih određeni je vezuje uz elemente islamske umjetnosti, kojih je bilo i u zapadnoj Evropi XVI. stoljeća, osobito u Španiji i u španjolskim posjedima u južnoj Italiji, kao i u Veneciji, koja je vodila razvijenu trgovinu sa Istokom. Kako su to bila područja gdje se proizvo-

⁹⁴ Notes on Applied Work and Patchwork, Victoria and Albert Museum, London, 1949, 6.

⁹⁵ isto, tabl. 2.

⁹⁶ Celal Esad Arseven, Les Arts Décoratifs Turcs, Istanbul, Milli Egitim Bassimevi, Fig. 214, 63.

dila i dekorativno obrađena koža, moguće je, da zidna zavjesa, kojoj su isječki fragmenti A 1 i A 2, nastala u Veneciji, ali svakako pod španjolsko-islamskim utjecajem. Nije međutim isključeno, da je ona direktno donesena u Dubrovnik iz Španije ili njenih posjeda sa juga Italije. Po motivu i načinu rada može se pretpostaviti, da je rađena krajem XVI. ili početkom XVII. stoljeća.⁹⁷

Dok su fragmenti A 1 i A 2 povezani s islamskom umjetnošću u evropskoj transkripciji, fragmenat B (sl. 2) pokazuje srodnosti s talijanskom dekorativnom umjetnošću XVI. stoljeća. Osnovni motiv je medaljon renesansnog oblika, u kojega su centru naslikana tri cvijeta crvene, plave i ružičaste boje na zlatnoj podlozi, punciranoj kvadratićima. Okvir medaljona je pozlaćen i zarubljen crvenom bojom, punciran kružićima, zvjezdicama, valovitim i paralelnim linijama, između kojih su tačkice. Linije osnovnog crteža izvučene su crvenom bojom. Veličina fragmenta je 35,5×24 cm.

Kartuša medaljona renesansna je u konturi, a cvjetovi u sredini slikarski su riješeni u finim tonskim prijelazima, kakve pojave na fragmentima A 1 i A 2 nisu zapažene. Na njima grafički momenat prevladava, a taj je karakterističan za islamski tekstil i ukrasnu kožu, odnosno za predmete izvedene u tom materijalu, a pod islamskim utjecajem. Vertikalno komponiran motiv kartuše u fragmentu B također govori u prilog mišljenju, da je taj komad kože dio zidne zavjese. To potkrepljuje i njegovo poređenje sa zidnim ukrasom naslikanim na Tizianovoj Veneri Urbinskoj iz 1538. godine.⁹⁸ Na slici se vide i četiri vertikalne trake zidnog ukrasa obješenog o zid, na kojima se nižu medaljoni jedan iznad drugoga, a slični su po konturi onome na našem fragmentu. I španjolske zidne zavjese, guadamecili, bile su sastavljene od vertikalnih traka sašivenih kožica, najčešće jagnjećih, kojih je veličina i uslovia takvo rješavanje. Kožice su šivene po dužini jedna iznad druge, a svaka je predstavljala dekorativnu cjelinu. Od sašivenih kožica dobivene su trake sastavljene zajedno, najčešće pet do sedam komada, kako se to navodi i u dubrovačkim inventarima, sačinjavale su zidnu zavjesu ili spallieru, na kojoj su uzdužna ornamentalna polja bila jasno podijeljena. Ta je stilska pojava značajna za guadamecile, koji su nastali u XVI. stoljeću, dok se na prijelazu iz XVI. u XVII. stoljeće ornamenat neomeđeno širi preko svih kožica, kao na kasnijim svilenim i papirnatim zidnim tapetama.

⁹⁷ Pri izučavanju problema o dekorativnim kožama nisu nam bila pristupačna veća standardna djela iz svjetske literature o tom pitanju, tako da detaljnija poređenja s našim fragmentima nisu bila moguća. Navodimo djela, koja bi u tom smislu bila od interesa: Charles Davillier, *Notes sur les Cuir de Cordoue, guadameciles d'Espagne*, Paris 1878; R. Ramirez de Arellano, *Guadameciles*, Boletín de la sociedad Española de Excursiones, 101, 102; zanimljiv bi bio katalog izložbe o razvoju kožarskog zanata u Španiji od VIII. do kraja XVII. vijeka, koju je 1943. godine organizovalo Sociedad Española del Amigos de Arte, a tekst kataloga napisao J. Ferrandis Torres; katalog nosi naslov *Exposition de cordobanes y guadameciles*, Madrid 1943, isti je autor napisao raspravu »Guadameciles«, u izdanju Real Academia de Bellas Artes, Madrid 1945.

⁹⁸ Vidi katalog *Mostra di Tiziano*, Venezia, 1935, sl. 28.

Ta je činjenica od interesa za dataciju našeg fragmenta B, jer je njegov motiv omeđen, kao dekorativni dio jedne od vertikalnih traka zidne zavjese, što je karakteristično, kako je već i ranije naglašeno za zidne zavjese — spalliere i guadamecile XVI. stoljeća.

Prema navedenom, zidna zavjesa, kojoj je pripadao fragment B, vjerojatno je nastala u Italiji, možda u Veneciji ili je bila pod utjecajem s te strane, a rađena je vjerojatno u drugoj polovini XVI. stoljeća.

Komad kože C 1 sastoji se od dekorativnog medaljona, u kojega se centru nalazi osmerolatični razloženi cvijet u obliku stiliziranog karamfila sa zelenim rubovima, crvenim i zelenim tučkom i prašnicima na srebrnozlatnoj osnovi. Okvir medaljona sastavljen je od pozlaćenih stilizovanih cvjetova, lišća i vitica, a polje do ruba kože je crvene boje, zarubljeno pozlaćenom ravnom trakom. Dijelovi stilizovane flore puncirani su zupčastom puncom u valovitim i ravnim linijama i zvjezdicama, a linija osnovnog crteža izvučena je crvenom bojom. Veličina je 37,5×33 cm.

Centralni razloženi karamfil na fragmentu C 1 vrlo se često javlja kao tipičan cvijet islamske ornamentike u velikim razmacima vremena. Karakteristične za islamsku dekorativnu umjetnost su i floralne arabeske, iz kojih je sastavljen okvir medaljona, a kakve nalazimo osobito u Španiji XV. i XVI. stoljeća na zlatnim brokatima.⁹⁹ Valovito i cik-cak puncirani dijelovi na ovom fragmentu kože poistovetuju se sa sličnim efektima na tkanini, dobiveni pri tkanju zlatnom žicom.¹⁰⁰ Očigledno je prema tome, da motivi i tehnika izrade na fragmentu C 1 imitiraju onovremene brokate, a takva je bila i praksa. U vrijeme najživlje proizvodnje kordovanskih koža i guadamecila u Španiji, često su pored korišćenja originalnih zamisli za njihovu izradu bili kopirani motivi sa skupocjenih tkanina, kao jeftiniji način ukrašavanja kože.¹⁰¹ U traženju bržeg i jednostavnijeg načina proizvodnje zbog sve veće potražnje takvih koža, često je osnovni crtež bio i otisnut sa drvenog »bloka« na kožu, a nije isključeno, da su pritom upotrebljavani isti »blokovi«, kojima su štampane i tkanine.

Naglašeno je ranije, da je fragmenat C 1 cjelovit kao kompozicija, tek je na stranama nešto skraćen. Njegovo poređenje s dva kožna jastuka iz zbirke Narodnog muzeja u Ljubljani, — inv. br. 15237 i 10805 — a, koji su nastali vjerojatno nešto kasnije nego naš fragmenat, dovodi do zaključka, da je on u primarnoj funkciji također služio kao presvlaka za jastuk i da je za te potrebe i rađen. Međutim dok ljubljanski jastuci pokazuju talijansko porijeklo i već elemente baroka, motivi na našem jastuku su islamski, a imitiraju španjolske tkanine XVI. stoljeća. Na osnovu toga može se zaključiti, da je kožni fragmenat C 1 nastao krajem XVI. ili u prvoj polovini XVII. stoljeća. Bez obzira gdje je proizveden, bilo u Španiji, Veneciji ili kojem drugom talijanskom gradu, on stilski pripada

⁹⁹ Otto Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, 4. edit., sl. 498, 499.

¹⁰⁰ O. Falke, *op. cit.*, 498, 499.

¹⁰¹ H. Clouzot, *op. cit.*, 6.

Antependij oltara, kapitul dominikanskog samostana u Dubrovniku

onim predmetima primijenjene umjetnosti, koji nose islamske motive transkribirane rukom evropskih zanatlija i umjetnika.

Na dno s vanjske strane dvaju jednakih ormarića, koji vise na zidovima, gdje je izložena stara apoteka, zakucani su komadi dekorativno ukrašene kože, koji pokazuju srodnost s fragmentom C 1. Obilježili smo ih sa C 2 (sl. 3) i C 3. Razlike se očituju u detaljima, ali raspodjela ornamentalnih elemenata je zajednička, kao i kolorit. Fragment zakucan na ormariću na lijevoj strani zida nešto se razlikuje od prethodna dva, jer su na slobodnom polju između centralnog cvijeta i dekorativnog okvira naslikani raznobojni cvjetovi, kojih na druga dva komada kože nema. Veličina obaju komada C 2 i C 3 je 35×28 cm.

I dno trećeg ormarića, najvećeg među pomenutim, koji su obješeni na zid, ukrašeno je komadom dekorativne kože C 4, koja je također srodna sa ranije navedenim komadima, ali je nešto veća, 26×58 cm.

Dva jednaka ormarića stilski pripadaju kasnoj renesansi, kraju XVI. ili početku XVII. stoljeća. Oni su sačinjavali dio inventara apoteke prije njena preseljenja 1680. godine iz prizemlja na prvi sprat samostana, gdje je bila obnovljena i ostala sve do 1901. godine, kada je ponovo preseljena u prizemlje, gdje je i danas u funkciji. Preostali stari inventar danas je izložen u prostorijama Riznice. Treći ormarić, u kojem su spremni otrovi, stilski pripada XVIII. stoljeću sa elementima rokoko stila, odnosno kasnog baroka. Kako su fragmeti kože, kojima su spomenuti ormarići ukrašeni, među sobom srodni i na osnovu čega se može pretpostaviti, da su produkti istog vremena ili čak iste radionice, njihova primjena na predmetima, koji se stilski i vremenski odvajaju gotovo za stoljeće i pol, utvrđuje nas u mišljenju, da ti komadi kože nisu rađeni za ove ormariće, već su kao dijelovi nekadanjih većih cjelina, možda jastuka, izrezani i prilagođeni za ukras tih predmeta. Tu pretpostavku potkrepljuje i činjenica, da su kožom nepokriveni dijelovi dna obaju renesansnih ormarića samo grubo obrađeni, što bi značilo, da su ranije stajali na stolu, tezgi ili nečem sličnom, a da nikako nisu bili zamišljeni, da vise na zidu.

Unutrašnjost ormarića iz XVIII. stoljeća ukrašena je ovećim komadom dekorativno obrađene kože, koju smo obilježili sa D.¹⁰²

U sredini se nalazi barokni motiv stilizovane fantastične flore, koja se ravija u obliku lepeze sa zlatnim trakama. Oko tog centralnog motiva je okvir, sastavljen od geometrijskih likova sa posrebrenim dijelovima i stilizovanim viticama. Polje između lepezastog ukrasa i okvira crvene je boje. Ovaj bogato razvedeni barokni motiv, predimenzioniran za rokoko ormarić, nema srodnosti sa motivima na koži, koja pokriva njegovo dno s vanjske strane, a niti je u skladu s ormarićem.

Sličan je slučaj s komadom kože obilježenim sa E, koji se nalazi u ormariću, u kome je smještena precizna apotekarska vaga, jer barokni

¹⁰² Veličina kože nije mogla biti izmjerena zbog visine, na kojoj se nalazi ormarić, a i njegovo stanje je takvo, da bi ga jače rukovanje oštetilo, jer je većim dijelom crvotočan.

motiv na koži ne odgovara stilu ormarića, koji pripada klasicizmu s kraja XVIII. stoljeća. U centru kože naslikan je fantastičan, barokno stilizovan cvijet, oko kojeg se izvija i uvija posrebrjeni okvir sa stilizovanim zelenoplavim listovima. Slobodno polje između stilizovanog cvijeta i okvira, sastavljenog od vitica, crvene je boje, a ono do ruba kože je pozlačeno. Fragment je dio veće dekorativne cjeline, a nastao je u XVII. stoljeću. Veličina kože je 35×24 cm.

Stilska podudarnost između dekorativnih koža i predmeta, u našem slučaju ormarića, koji su njome ukrašeni, dopušta zaključak, da su navedene kože bile ovdje iskorišćene u sekundarnoj primjeni, kao dijelovi nekad većih dekorativnih cjelina, možda jastuka, zidnih zavjesa, prostirki ili portijera. S obzirom na to, da su nađeni u samostanskoj riznici, odnosno među predmetima stare samostanske apoteke, možda je koji od tih fragmenata izrezan sa nekog jastuka, antependija ili kazule, koji su zbog djelimične trošnosti možda uklonjeni iz crkvene upotrebe. Sačuvani komadi kože zakucavani su na ormariće vjerojatno u vrijeme, kad je bio običaj, da se unutrašnjost ormara, skrinja ili ladica oblaže bilo kožom, štampanom tkaninom ili šarenim papirom, što je i bila praksa krajem XVII. i tokom cijelog XVIII. stoljeća.

Dalja traganja za dekorativnom kožom u Dubrovniku nisu dala naročitih rezultata. Nađen je svega još jedan primjerak, i to antependij u Kapitolu dominikanskog samostana (sl. 4). Iako pripada kasnom baroku, za nas je od interesa kao nastavak ranije tradicije. Antependij je nađen in situ, na oltaru, koga je dao podići Orsat Đorđić 1513. godine. U sredini baroknog medaljona naslikana je Magdalena sa svetačkim atributima, u pozadini je fantastičan pejzaž plavičaste boje. Polje oko medaljona ukrašeno je raznobojnim cvijećem, rub je rubinski crvene boje sa srebrnom trakom i stilizovanim viticama s pozlaćenim dijelovima, od kojih su neki puncirani kružićima, paralelnim linijama i zvjezdicama. Veličina antependija je 212×102 cm.

Dok su fragmenti dekorativne kože iz franjevačke riznice možda samo djelo ruku vještih zanatlija, antependij kod dominikanaca pokazuje izrazitu vezu između rada zanatlije i slikara umjetnika. Medaljon sa svetom Magdalenom je slika u punom smislu riječi, dok je dekoracija polja oko nje vješta zanatska igra izvedena tehničkim bravurama.

Tehnička analiza nađenih fragmenata dekorativne kože i kožnog antependija u Dubrovniku pokazala je, da je pri njihovoj izradi korišćena praksa, zajednička u općim linijama, sa malim odvajanjima, gotovo svim radionicama, koje su djelovale u XVI. i XVII. stoljeću u Evropi.¹⁰³ Osnovni postupak bio je istovetan, to jest da se pripremljena koža namazala ljepilom i na nju su stavljani srebrni listići. Na tu srebrnu plohu otisnut je sa drvenih, duboreznih blokova osnovni crtež crnom ili tamnosmeđom bojom. U daljem se postupku cijela površina kože premazala finisom specijalno spremljenim, nekad sa dodatkom šafrana, da bi bio

¹⁰³ O tehničkim postupcima pri obradi dekorativne kože vidi navedeno djelo H. Clouzot, II. 2—3.

žući. Do tog momenta procesa dekorativne obrade kože, ona se cijelom svojom površinom zlačano presijava, jer srebrni odsjaj prosijava kroz providni žuti firnis. Kad se u firnis dodala žuta boja, postignut je efekat sjaja dragog kamenja, rubina. Takav se nalazi i na dubrovačkim fragmen-tima.

Kad se firnis na koži osušio, skidao se s onih mjesta, na kojima se željelo, da srebro bude vidljivo. Taj navedeni proces može se pratiti na koži sačuvanoj u Dubrovniku.

Dalje dotjerivanje kože vrši se uljenim bojama. Najčešće se osnovni crtež tamne boje prevlači drugom, — kod dubrovačkih fragmenata crve-nom bojom, — slikaju se ostali dijelovi, cvijeće i geometrijski ornamenti. Što je dekorativna koža mlađeg datuma, to prevladavaju efekti oslika-vanja pojedinih dijelova.

Mnogi venecijanski cori d'oro imali su pravu pozlatu, to jest da su mjesto srebrnih listića na površini kože lijepljeni zlatni.¹⁰⁴ Nijedan primjerak u toj tehnici nije nađen u Dubrovniku. Svakako da je upotreba srebrnih listića, firnisanih žutim firnisom, da bi se dobio efekat zlata, bio jeftiniji način proizvodnje.

Punciranje pojedinih dijelova kožnih površina pored formalno estet-skog efekta igre sjenke i svijetla, imalo je vjerojatno i praktičnu svrhu, to jest da fiksira srebrne i zlatne listiće što jače na kožnu podlogu. Na dubrovačkim primjercima najčešće su puncirani posrebrnjeni dijelovi, kao i oni namazani žutim firnisom.

Kako punciranje kože stišće njena vlakna, to je tim postupkom povećana i njena otpornost. To se valjda pokazalo kao potrebno, pošto se koža teglila viseći na zidu, a u isto vrijeme se trošila i trenjem, jer se na nju naslanjalo i na njoj se sjedilo.

Na osnovu svega dosada izloženog, može se zaključiti ovo:

Pouzdana je prema arhivskim podacima, da je u Dubrovniku u XVI. i XVII. stoljeću korišćena dekorativno obrađena koža za ukrašavanje kuće i namještaja u njoj. Kao dijelovi nekad većih dekorativnih cjelina iz XVI. i XVII. stoljeća, devet kožnih fragmenata sačuvanih u franjevačkoj riznici, bez obzira na koji su način tamo dospjeli, praktički dopunjuju izvorne podatke iz kućnih inventara. Ovi kožni fragmenti pripadaju radionicama sa Zapada, a sva je vjerojatnost, da je najveći dio te luksuzne robe dopreman iz Italije. Zbog nedovoljno ispitanog kožarskog zanata u Dubrovniku, kao i zbog nedostatka podataka o eventualnim vezama te produkcije s dubrovačkim slikarskim radionicama, ili s onima sa šireg područja u Dalmaciji, nije riješeno pitanje eventualnog učešća dubrovačkih, odnosno dalmatinskih majstora u produkciji dekorativne kože, koja je na tom području korišćena. No bez obzira, gdje su ti kožni predmeti proizvedeni, oni svakako govore o tome, kako renesansni Du-brovnik nije ni u kulturi stanovanja zaostajao za praksom onovremene zapadne Evrope.

¹⁰⁴ Reprodukciju takve pozlačene kože donosi P. Molmenti, op. cit., II. str. 170.

R é s u m é

EMPLOI DU CUIR DÉCORATIF A DUBROVNIK À L'ÉPOQUE DE LA RENAISSANCE

Dans les inventaires des maisons de Dubrovnik du XVIe et XVIIe siècles, consignés dans les livres de chancellerie et notariaux de la République, on mentionne souvent des objets d'ameublement composés de cuir travaillé d'une manière décorative. Dans le trésor du couvent des Franciscains, on conserve neuf fragments d'un tel cuir, doré et peint, dont cinq sont fixés par des clous sur les petites armoires de la pharmacie franciscaine, dont la fondation remonte aux débuts de la Renaissance, alors que quatre fragments sont à part. On suppose que ces fragments représentent des parties de rideau mural et de coussins.

D'après les données qui se trouvent dans les archives de Dubrovnik, on a pu constater que les cuirs travaillés d'une manière décorative ont été importés d'Italie. La supposition que ce seraient peut-être des produits ragusains ou dalmates, n'a pas pu être confirmée. L'histoire du corroyage ragusain dans son ensemble n'a pas encore été faite, tandis que des rapports éventuels entre la production de cuirs décoratifs et les ateliers de peinture de l'époque n'ont pas pu être confirmés.

On peut cependant conclure, par l'analyse du style et du matériel employé, que les fragments A1 et A2 représentent des parties d'un rideau mural, produit à Venise, sous l'influence hispano-mauresque sinon directement importés d'Espagne, à la fin du XVIe ou au commencement du XVIIe siècle. Le fragment B est probablement d'origine vénitienne (deuxième moitié du XVIe siècle) et faisait également partie d'un rideau mural. Les fragments C1, C2, C3 et C4 leur ressemblent par l'ornementation, et leurs motifs sont d'inspiration islamique, adaptés par des artisans européens. Leur production date du XVIe ou du commencement du XVIIe siècle. Dans leur première destination, ils servaient probablement de coussins. Le fragment D, dont l'intérieur d'une armoire de l'ancienne pharmacie franciscaine est ornée, provient d'Italie (XVIIe siècle), de même que le fragment de cuir E, qui se trouve dans l'armoire où est installée une balance de pharmacie, de la même époque que le précédent et qui représente probablement une partie de rideau mural.

Les cuirs travaillés d'une manière décorative étaient employés dans toute la Dalmatie, dans la Croatie septentrionale et en Slovénie des XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles, dans les maisons privées aussi bien qu'à l'église. Des collections assez importantes de ce cuir se trouvent au Musée national de Ljubljana et au Musée d'arts et métiers de Zagreb.